

آزمون جهت‌گیری مذهبی با تکیه بر اسلام^۱

مسعود آذربایجانی^۲

چکیده

برای تهیه مواد آزمون جهت‌گیری مذهبی با تکیه بر اسلام، ادیان جهان به طور اجمالی و دین اسلام به صورت تفصیلی مورد بررسی قرار گرفت. در تحقیق پیرامون آموزه‌های اصلی اسلام سعی شده است از آیات قرآن و متون روایی شیعه به عنوان منبع، استفاده شود. بر اساس یافته‌های به دست آمده، پرسش‌نامه‌ای حاوی هفتادسؤال تهیه گردید. پس از تأیید «اعتبار محتوای» این پرسش‌نامه توسط متخصصین و صاحب‌نظران علوم دینی، اعتبار سازه آن نیز از طریق گروه نمونه‌ای به حجم ۳۷۸ نفر از دانشجویان دانشگاه تهران، دانشگاه آزاد تهران (واحد شمال)، و طلاب حوزه علمیه قم مورد تأیید قرار گرفت و براساس ضریب آلفای کرونباخ، پایایی آن ۰/۹۳۶ بدست آمد. نتیجه پژوهش ارائه دو مقیاس R₁ (عقاید - مناسک) و R₂ (اخلاق) است که مجموعاً (R) جهت‌گیری مذهبی اسلامی را می‌سنجد.

واژه‌های کلیدی: آزمون جهت‌گیری مذهبی؛ دین پژوهی، اسلام، آزمونهای مذهبی، آزمون جهت‌گیری اسلامی.

۱. این مقاله گزارشی از پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته روان‌شناسی بالینی است که با راهنمایی دکتر دادستان و مشاوره آقایان دلخمش و دکتر جان‌بزرگی به پایان رسیده است.
۲ عضو هیأت علمی پژوهشکده حوزه و دانشگاه.

مقدمه

انسان‌شناسان در قرون گذشته، انسان را «مستوی القامه»، «ابزار ساز» و «سیاست‌ورز» تعریف می‌کردند، ولی امروزه او را «دین‌ورز»^۱ می‌شناسند، زیرا مطابق جدیدترین پژوهش‌های جامعه‌شناختی، چه در افریقای جنوبی و مکزیک که تقریباً توسعه نیافته‌اند و چه در آمریکا که از پیشرفته‌ترین جوامع بشری از نظر فرهنگ مادی محسوب می‌شود، بیش از ۹۵٪ انسانها به وجود خداوند ایمان دارند (الیاده، ۱۳۷۴). این واقعیت نظریه‌ای را که مدعی بود با پیشرفت اجتماعی و افزایش رفاه مادی، دین و اندیشه دینی انحطاط می‌یابد باطل می‌کند. دلیل دیگر برای دین‌ورز بودن سرشت انسان، این است که محققان، هیچ قومی از اقوام بشری را نیافته‌اند که دیندار یا به هر حال صاحب نوعی دین نبوده باشد (الیاده، ۱۳۷۴).

شاید عصر ما، دوره بازگشت و بازنگری به دین باشد. دو قائمه بزرگ مادّی‌گری و مادّی‌نگری یعنی پوزیتیویسم (در زمینه اندیشه و علم) و مارکسیسم - کمونیسم (در عرصه عمل، اقتصاد و جامعه) شکست خورده است و بشریت رنج دیده امروز فرصت تأمل در معنویات و بازگشت به سنتهای معنوی را پیدا کرده است. نمونه بارز آن بازگشت مردم به دین در جمهوریهای سابق شوروی است که به قول مجله تایم علاقه به پژوهشهای دینی احیا شده و خدا در حال بازگشتن است (پترسون و دیگران، ۱۳۷۶).

اندیشه دینی و دین‌پژوهی در قرن نوزدهم مخصوصاً قرن بیستم ترقی و حتی تعالی شگرفی یافته است. یکی از اتفاقات جالب توجه قرن بیستم در خصوص اندیشه دینی این بود که دانشمندان بزرگی چون پوانکاره^۲، ادینگتون^۳، ماکس پلانک^۴، اینشتین^۵ و هایزنبرگ^۶ در عین آنکه مجذوب پوزیتیویسم نشدند، شخصاً دیندار یا به نوعی معتقد به حقایق دینی بودند و این امر برای عامه مردم که پیشرفت علمی را با دین و دیانت مخالف می‌دانستند، مایه تأمل و عبرت بود.

امروزه دین‌پژوهی به شیوه علمی و با استفاده از روشهای متبع در علوم اجتماعی و

1. Homoreligiosus.

2. Poincare, H.

3. Eddington, A.S.

4. Plank, M.

5. Einstein, A.

6. Heisenberg, W.

علوم انسانی و حتی علوم طبیعی از پیشرفته‌ترین تحقیقات رشته‌های آکادمیک است. پس از شلایر ماخر^۱ و امثال ویلیام جیمز^۲، دین پژوهانی چون رودلف اتو^۳، فارددر لیوو^۴، میر چالیاده و متکلمان و کلام‌شناسانی چون برونو^۵، بارت^۶، بولتمان^۷، تیلش^۸، جان هیگگ^۹، و کونگ^{۱۰} به عرصه آمده‌اند که آثار و آرائشان تأثیری درازدامن و دراز آهنگ بر فکر دینی و دین‌پژوهی در قرن حاضر به جای گذاشته است. در این بین دل‌بستگی و علاقه پژوهشی روانشناسان بزرگی چون آلپورت^{۱۱}، یونگ^{۱۲}، فرانکل^{۱۳} و دیگران نیز در دین قابل توجه است. آثار دینی و دین‌پژوهی که در غرب به طبع می‌رسد، از نظر کمی و کیفی قابل توجه است. این کتابها به سه زبان انگلیسی، فرانسه و آلمانی منتشر و سالانه به حدود دو هزار عنوان کتاب اعم از مرجع و عادی بالغ می‌شود. از جمله اینها دائرة المعارف دین و اخلاق^{۱۴}، ویراسته جیمز هیستینگز^{۱۵}، و نیز دائرة المعارف دین^{۱۶}، ویراسته مرچالیاده در ۱۶ جلد و حدود ۸۰۰۰ صفحه است.

در این پژوهشها روی‌آوردهای متفاوتی به دین وجود دارد که از جمله می‌توان به روی‌آوردهای تاریخی، روان‌شناختی، فلسفی، اجتماعی، ادبی، زیبایی‌شناختی (انواع قالبهای هنری)، اخلاقی، مقایسه تطبیقی ادیان و نگرش شخصی به دین (به عنوان یک راه خاص رستگاری برای شخص) اشاره کرد (هیوم، ۱۳۶۹).

تحقیقات در زمینه‌های مختلف مذهبی، از جمله میزان مذهبی بودن، نیاز به مذهب، تأثیر آن بر سلامت جسمی و روانی، مقابله با تنیدگی در سطوح مختلف سنی، مراقبتهای بهداشتی، سلامت اجتماعی و... به میزان قابل ملاحظه‌ای افزایش یافته است. به طوری که امروزه ده‌ها کتاب و مجله در زمینه دین و کاربرد آن در زندگی انسان منتشر می‌شود. برای مثال مجله مذهب و پزشکی (هارلی، ۱۹۸۵ به نقل از لوین، ۱۹۹۴)؛ مذهب و سالخوردگی (فیچر، ۱۹۸۲ به نقل از لوین، ۱۹۹۴)؛ روان درمانگری در چارچوب مذهبی (پروپست، ۱۹۸۸)؛ مذهب و روان‌شناسی (جونز، ۱۹۹۶)، خدا در ناهشیار (فرانکل،

1. Schleiermacher, F.	2. James, W.	3. Otto, R.
4. Leiv, F.	5. Brunner, E.	6. Barth, K.
7. Bultman, R.	8. Tillich, P.	9. Hick, J.
10. Kung, H.	11. Allport, G.	12. Jung, C.G.
13. Frankl, V.	14. Encyclopedia Of Religion and Ethics.	
15. Hastings, J.	16. The Encyclopedia Of Religion.	

۱۹۷۵) و... رویکرد دانشمندان به این موضوع بیانگر اهمیت روز افزون مذهب در زندگی بشر امروزی است.

روی آورد دانشمندان در دورهٔ رنسانس و پس از آن چارچوبی کمی و تجربی را بر همهٔ علوم و از جمله روان‌شناسی تحمیل کرد. توجه روزافزون به پرسشنامه‌ها و آزمونها در عرصه‌ها و شاخه‌های مختلف روان‌شناسی نیز حاکی از پذیرش علمی و روشمند همین پارادایم در روان‌شناسی است. در این پژوهش درصددیم با تهیهٔ «آزمون جهت‌گیری مذهبی» گامی هر چند کوچک در جهت علمی کردن و کمی سازی مطالعات دین پژوهی برداریم. ما در این روند برای تهیه ابزار سنجش، یعنی آزمون یا مقیاس علمی از دستاوردهای روان‌شناختی بهره‌مند می‌شویم و برای تأمین محتوای پرسشنامه که جهت‌گیری مذهبی را فعلیت و عینیت خارجی می‌بخشد بر ادیان بزرگ جهان و بویژه بر اسلام تأکید و تکیه می‌کنیم.

ابتدا مبانی نظری دین، و آزمون مذهبی و در ادامه روش تحقیق و تحلیل آماری را بیان می‌کنیم و در انتها به نتایج تحقیق می‌پردازیم.

۱) مبانی نظری

۱-۱) تاریخچهٔ ادیان: دین، وجه اصلی امتیاز بشر است. تاکنون هیچ حیوانی نشانه‌ای از وجود حیات دینی در خود بروز نداده و یا هیچ کاری نکرده است که بتوان آن را به عنوان تمهیدی برای زندگی پس از مرگ او به حساب آورد. به عکس در تاریخ بشر نمی‌توان هیچ قبیله‌ای یافت که به گونه‌ای دین نداشته باشد، حتی بوته کاران نواحی مرکزی استرالیا و هندیه‌های پاتاگونیا^۱ که دارای ابتدایی‌ترین اشکال موجود زندگی بشری هستند نیز به نوعی به عالم ارواح اعتقاد دارند و به نوعی پرستش می‌کنند (هیوم، ۱۳۶۹).

دین‌پژوهان معمولاً ادیان را در سه بخش: ادیان ابتدایی، ادیان باستان و ادیان پیشرفته تقسیم می‌کنند. با بررسی و مطالعهٔ تاریخی و تطبیقی این ادیان و هم‌چنین ادیان بزرگ جهان مانند زرتشت، یهود، مسیحیت، اسلام و ادیان شرقی و هندی این نتیجه به دست می‌آید که عناصر مشترکی در آنها وجود دارد که می‌توان از آن با عنوان «جهت‌گیری

1. patagonia.

مذهبی عمومی» یاد کرد. برخی مانند استاد مطهری با تعبیر مشابهی اشاره به دین واحد یا اشتراک ادیان دارند: «از نظر قرآن دین خدا از آدم تا خاتم یکی است. همه پیامبران اعم از پیامبران صاحب شریعت و پیامبران غیر صاحب شریعت به یک مکتب دعوت می‌کرده‌اند. اصول مکتب انبیا که دین نامیده می‌شود یکی بوده است. تفاوت شرایع آسمانی یکی در سلسله مسایل فرعی و شاخه‌ای بوده که برحسب مقتضیات زمان و خصوصیات محیط و ویژگیهای مردمی که دعوت می‌شده‌اند متفاوت می‌شده و همه شکلهای متفاوت و اندامهای مختلف یک حقیقت و به سوی یک هدف و مقصد بوده است. دیگر در سطح تعلیمات بوده که پیامبران بعدی به موازات تکامل بشر، در سطح بالاتری تعلیمات خویش را که همه در یک زمینه بوده القا کرده‌اند... قرآن کریم دین خدا را از آدم تا خاتم یک جریان پیوسته معرفی می‌کند و یک نام روی آن می‌گذارد و آن «اسلام» است یعنی حقیقت دین دارای ماهیتی است که بهترین معرف آن لفظ اسلام است، إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ» (مطهری، مقدمه‌ای بر جهان‌بینی اسلامی، ص ۱۶۵).

هنگامی که به صورت عینی به مطالعه ادیان می‌پردازیم، عملاً با یک سلسله عناصر مشترک مواجه می‌شویم که می‌توان آنها را اصول عمومی دینداری نامید. آن عناصر عبارتند از: خداشناسی و یکتاپرستی، نیکوکاری و دستگیری از ضعفا، راستی و درستکاری و دروغ نگفتن، پاکدامنی، دزدی نکردن و رشوه نگرفتن، وفای به عهد، مراعات پاکیزگی و طهارت، عبادت و استعانت از خداوند با نماز و دعا، نیاززدن حیوانات بی‌آزار، احترام به پدر و مادر، آنچه بر خود نمی‌پسندی به دیگران روا مدار، میانه‌رو و معتدل بودن، محبت به یکدیگر و خدمت به خلق، تقوی و پرهیزکاری، بی‌گناه را نکشتن، آباد کردن جهان، یاد کردن از مردگان با خیرات برای ارواح ایشان، اعتقاد به (نوعی) پاداش و کیفر پس از مرگ و معاش از راه درست (هیوم، ۱۳۶۹).

بنابراین، یکی از منابع مطالعاتی ما جهت ساخت آزمون جهت‌گیری مذهبی همین مواد و عناصر مشترک ادیان است.

۲-۱) **تعریف دین:** به نظر می‌رسد در مجموعه تعاریف دو روی آورد کلی وجود دارد؛ روی آورد اول دین را با تأکید بر تحقق آن در انسان و آثار روان‌شناختی و یا احیاناً آثار اجتماعی آن تعریف می‌کند. این تعریف از دین با معنای لغوی فرانسوی دین یعنی

«رلیژیون»^۱ تناسب دارد و احتمالاً به همین دلیل این تعریف در میان اندیشمندان غربی بیشتر شایع است. در همین روی‌آورد نیز هر یک از اندیشمندان به یک بُعد آن بیشتر توجه کرده‌اند مثلاً بُعد شناختی، عاطفی و احساسی و یا ابعاد رفتاری و آثار اجتماعی آن. این روی‌آورد با معانی دین در زبان فارسی و عربی کمتر انطباق دارد و با معنای «تدین» در عربی و «دینداری» یا «دین‌ورزی» در زبان فارسی بیشتر منطبق است. در این قسمت جامع‌ترین تعریف از مایکل پترسون است. از نظر وی «دین متشکل از مجموعه‌ای از اعتقادات، اعمال و احساسات (فردی و جمعی) است که حول مفهوم حقیقت غایی سامان یافته است» (پترسون و دیگران، ۱۳۶۷).

روی‌آورد دوم دین را به عنوان یک پدیده مستقل از انسان در نظر می‌گیرد. این نگاه با معنای شریعت قرابت دارد و با موارد استعمال دین در زبان فارسی (مانند دین یهودی، دین اسلام و...)، شما دارای چه دینی هستی؟ و... نیز سازگار است. دین در زبان عربی در اصل به معنای جزا و طاعت است، لیکن استعمال آن در مورد قانون و شریعت (به اعتبار آنکه طاعت و انقیاد در آن ملحوظ است) نیز بسیار است. از جمله در قرآن در مواردی از قبیل: (انعام، آیه ۱۶۱، حج، آیه ۷۸، بقره، آیه ۲۵۶ و توبه، آیه ۳۳) واژه دین در این معنا به کار رفته است. بنابراین همان‌طور که از کتب لغت استفاده می‌شود، دین به معنای آیین، کیش و راه و روش می‌آید. در روی‌آورد دوم مناسب‌ترین تعریف از ملکیان است. به عقیده وی دین عبارت است از: «مجموعه گزاره‌های معتبر به جا مانده از مرجع یا مراجع فوق سؤال یک دین» (ملکیان، مجله نقد و نظر، ش ۲، ۱۳۷۴).

این گزاره‌ها می‌تواند در یک متن مشخص مکتوب باشد (مانند قرآن) و یا به صورت شفاهی از طرق معتبر نقل شده باشد. به هر حال دین در اصل بر همین مجموعه گزاره‌های خاص منطبق است و برای اشخاص معتقد به آن به صورت مجموعه اعتقادات، احساسات و اعمال خاص تجلی می‌یابد.

۱-۳) ساختار دین: هنری پوانکاره^۲ در مذمت کاهش‌گرایی علم جدید، به سخره می‌پرسد: آیا عالم طبیعی‌ای که فیل را از طریق میکروسکوپ شناخته، معتقد است که به قدر کفایت آن حیوان را می‌شناسد؟... قطعاً پاسخ مثبت تردیدآمیز خواهد بود. همچنین

1. Religion

2. Poincare, H.

مذهبی بودن پدیده‌ای مذهبی فقط به شرط آنکه در جهت و وجه خاصش درک شود یعنی با مقیاس مذهبی مورد مطالعه قرار گیرد، آشکار می‌گردد. اگر بنخواهیم با مقیاسهای صرفاً فیزیولوژیکی، روان‌شناختی، جامعه‌شناختی، علم اقتصاد، زبان‌شناختی، هنر و غیره به مطالعه دین بپردازیم در حقیقت به امانت رفتار نخواهیم کرد. یعنی به غفلت، گوهر یگانه و غیر قابل تأویل و تقلیلش را که همانا خصلت قدسی پدیده مذهبی است از دست خواهیم داد (الیاده، ۱۳۷۲).

با عنایت به توصیه پوانکاره مبنی بر پرهیز از هرگونه تقلیل‌گرایی دین با استفاده از مقیاسهای علوم دیگر، می‌توانیم ساختار دین را با توجه به آراء ویلیام جیمز، آلتون، کینگ و دیگران به طور خلاصه در مقولات زیر در نظر بگیریم:

۱. نگرش ویژه به جهان: اعتقاد به عالم غیب، خداوند، موجودات فوق طبیعی و پذیرش جهان بینی عام.

۲. تأثیر امور ماوراء طبیعت در جهان: مشیت الهی به صورت غیر ارادی در انسان به اشکال مختلف تجربه دینی، مکاشفه و رؤیاهای معنوی تحقق می‌یابد.

۳. جاودانگی انسان: باور به اینکه انسان دارای روح جاودانه، ازلی و ابدی است.

۴. مکتوبات مقدس: کتب آسمانی و مآثورات مؤسسان دین راه و رسم دین‌داری را بیان می‌کنند.

۵. مفاهیم رستگاری و قانون اخلاقی: که مصوب از ناحیه خداوند است و امور اخلاقی را بیان می‌کند.

۶. امور مقدس: مکانها، زمانها و اشیاء مقدس که دارای آداب مذهبی خاصی هستند.

۷. بعد عقلی ایمان: معرفت نسبت به عقاید دینی و سیره مؤسسان و قدیسان، اندیشه در دین، اسطوره‌ها، نمادها و رمز و رازهای آن.

۸. جنبه عاطفی و احساسی ایمان: حالت نیایش، آرامش، احساسات دینی خاص مانند خوف، خشیت، بهجت... و احساس گناه.

۹. جنبه‌های عملی ایمان: نذر، قربانی، نماز و مناسک دینی، عبادات مختلف، رفتن به زیارتگاهها و معابد.

۱۰. گروه اجتماعی مؤمنان: در رأس و پیشاپیش آنان روحانیان و کاهنان قرار دارند و سایر افراد متناسب با مرتبه ایمانی خود قرار می‌گیرند.

۴-۱) ساختار آموزه‌های اسلام: از آنجا که طبقه‌بندی‌های متعدد اندیشمندان اسلامی، از جهاتی مناسب با این پژوهش نیست، با استفاده از تجارب و طرح‌های گفته شده باید طبقه‌بندی ارائه کنیم که از یک طرف نسبتاً جامع و منطبق بر مجموعه آموزه‌های اسلام در مورد دینداری یک مسلمان باشد و از طرف دیگر قابلیت کمی شدن و تبدیل به یک پرسشنامه یا آزمون روان‌شناختی را داشته باشد.

آزمون جهت‌گیری مذهبی در طبقه‌بندی انواع آزمون‌های روانی در مجموعه آزمون‌های شخصیت و دیگر خصوصیات عاطفی قرار می‌گیرد، مانند آزمون خودشناسی، رغبتها و بازخوردها. از این رو برای تقریب به مقصود می‌توانیم از دیگرام سلسله مراتب عوامل شخصیت کمک بگیریم (مای لی، ۱۳۶۸). به‌ویژه بر حسب نظر آیسنک^۱ و گیلفورد^۲ نظام میان عوامل شخصیت را به ترتیب از واکنشهای اختصاصی (جزیی و معین) تا واکنشهای عادی (رگه‌های^۳ سطحی)، عوامل نخستین (رگه‌ها) و عوامل مرتبه دوم (ریختها^۴) برقرار می‌سازیم (مای لی، ۱۳۶۸). بنابراین احتمالاً می‌توانیم از لحاظ نظری مجموعه ویژگی‌هایی که جهت‌گیری مذهبی را در یک فرد نشان می‌دهد، مشابه با تحلیل عوامل شخصیت و بر مبنای الگوی سلسله مراتبی ارائه کنیم. از جهت دیگر بر مبنای تعریف سالواتور مدی^۵ از شخصیت «مجموعه خصیلتها^۶ و گرایشها^۷ که وجوه اشتراک و تفاوت‌های رفتار روان‌شناختی افراد (افکار، احساسات و اعمال) را تعیین می‌کند که استمرار زمانی دارند و نیز ممکن نیست به سادگی آنها را به عنوان نتیجه اختصاصی فشارهای اجتماعی و زیست‌شناختی موقتی فهم کنیم» و بر اساس دیگرامی که از بخشهای شخصیت عرضه می‌کند.

1. Eysenck, H. J.

2. Guilford, J. P.

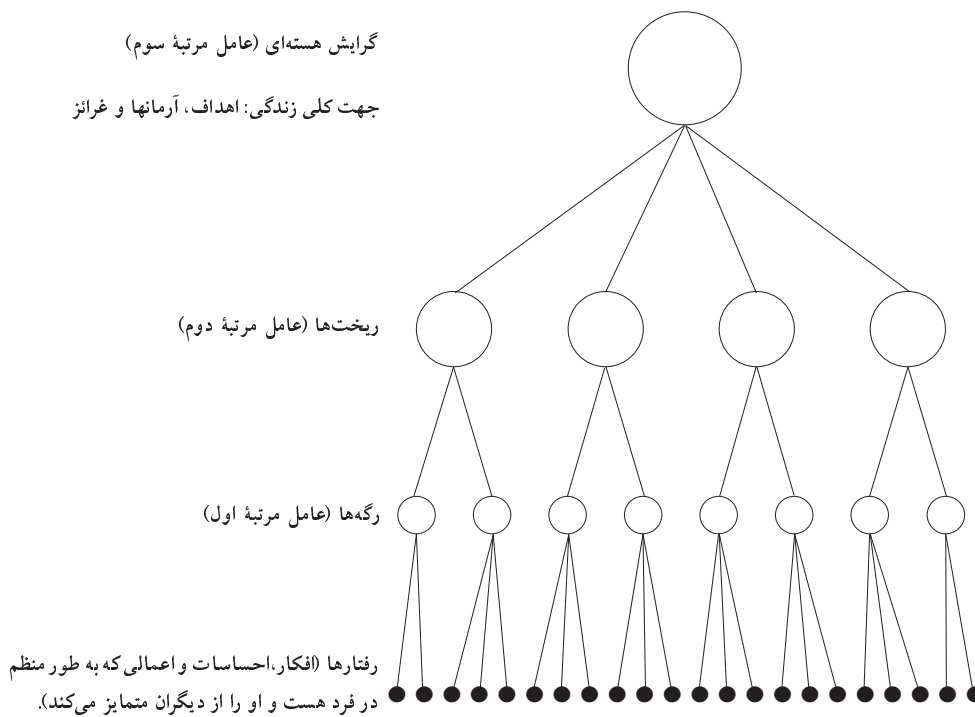
3. trait.

4. type.

5. Maddi, S. N.

6. Characteristics.

7. tendency.

نمودار دیاگرام بخشهای مختلف شخصیت

می‌توانیم «ایمان» را به عنوان گرایش هسته‌ای در جهت‌گیری مذهبی بدانیم که در حقیقت کلید واژه اصلی دینداری در متون دینی نیز هست (آذربایجانی، ۱۳۷۵).

حال اگر با تحلیل متون دینی اسلام (قرآن و روایات معتبر)، واژه ایمان و کلمات دارای میدانهای معنایی نزدیک به آن مانند «اسلام»، «تقوی»، «دین»، «هدایت» را بررسی کنیم و مجموعه رفتارها و رگه‌هایی (خصایل) که از یک مؤمن یا دیندار متوقع است را ملاحظه نماییم، می‌توانیم به مقصود مورد نظر در این پژوهش نزدیک شویم. به عقیده نگارنده دسته‌بندی مورد نظر می‌تواند به صورت کلی ارائه گردد:

در این طبقه‌بندی «ایمان» گرایش هسته‌ای است که جهت‌گیری کلی زندگی را مشخص می‌کند و در سه حوزه اساسی دین یعنی اصول دین، فروع دین و اخلاق ظهور و بروز می‌یابد. مقولات اساسی که مجموعه ویژگیهای مؤمن از دیدگاه اسلام در آن قرار می‌گیرد، عبارتند از: انسان و خدا، انسان و آخرت، اولیای دین، انسان و دین، بدن و قوای زیستی، امور اقتصادی، روابط اجتماعی، خانواده، انسان و طبیعت، و بالاخره اخلاق فردی. این مقولات در حقیقت عامل مرتبه دوم شخصیت است که هر یک مجموعه‌ای از رگه‌ها و خصایل نزدیک به هم را در خود جای می‌دهد (در نمودار بالا مشخص شده). همانطور که غریزه جنسی و پرخاشگری هسته نظریه شخصیت از دیدگاه فروید و خودشکوفایی یا تحقق خود هسته نظریه مزلو و راجرز است (مدی، ۱۹۸۹)، در اینجا نیز می‌توانیم «ایمان» را به عنوان هسته نظریه شخصیت که جهت‌گیری مذهبی را سامان می‌دهد در نظر بگیریم و بپذیریم. بدیهی است که اثبات و تبیین این نظریه نیازمند مباحث تفصیلی است که از حوصله این مقاله خارج است.

۱-۵) **آزمونهای مذهبی:** برخی بر این اعتقادند که مباحث دینی و روان‌شناسی علمی را نمی‌توان با یکدیگر قابل مقایسه دانست. ممکن است مشابهتی بین مطالب وجود داشته باشد، ولی به لحاظ روش‌شناسی، داده‌ها از دو فرایند متفاوت فراهم آمده‌اند و نمی‌توان آنها را به یکدیگر ارجاع داد. از طرف دیگر، نظام دینی، بیش از هر چیز یک سبک زندگی است و بنابراین مطالب آن کلیتر و جامع‌تر از آن است که بتوانیم آن را در قالب یک نظریه روان‌شناختی به معنای امروزی ارائه دهیم. ون کام^۱، مرتن^۲، و آدن^۳ قاطعیت بیان می‌کنند که ابعاد معنوی را نمی‌توان از طریق روان‌شناسی توضیح داد یا آنها را در قالب موضوعهای روان‌شناختی عرضه و یا یکی را جایگزین دیگری کرد، اما می‌توان معنویت را به عنوان مکمل و گسترش دهنده علم در نظر گرفت (پروپست، ۱۹۸۸).

در مقابل، بسیاری از روان‌شناسان عملاً دین و پدیدارهای دینی را وارد عرصه‌های علمی و کمی کرده‌اند و بدون اینکه مدعی احاطه و ارائه آن به طور جامع و کامل باشند، مقیاسها و آزمونهایی را جهت اندازه‌گیری ابعاد مختلف دین عرضه کرده‌اند. بدیهی است همان‌طوری که در مقولاتی مانند هوش، شخصیت و... آزمونهای روانی و ابزار

1. Voon kaam, A.

2. Merton, T.

3. Aden, T.

سنجش سیر تحولی - تکاملی خود را طی کرده است، در زمینه آزمونهای مذهبی نیز همین روند مشاهده می‌شود. در اینجا روشهای مختلف آزمونهای مذهبی را مرور می‌کنیم:

● **روشهای غیر مستقیم:** مانند شمارش تعداد افرادی که عضو گروهها یا انجمنهای مذهبی بودند، فعالیتهای کلیسایی، حضور در کلیسا در روزهای یکشنبه، خواندن کتاب مقدس و ادعیه و ... (آلپورت، ۱۹۳۷). کوک^۱ و سلیتز^۲ روشهای سنجش غیرمستقیم را شامل این موارد می‌دانند: گزارش شخصی در مورد باورها، احساسات و رفتار (بدون سؤال کردن)؛ واکنشها و تعابیر فرد که مرتبط با باز خورد مذهبی است؛ مشاهده رفتارهای آشکار فرد و استنباط باورها و عقاید وی؛ کنشهای فرد در مورد انجام تکالیف مذهبی و نیز سنجش واکنشهای فیزیولوژیکی فرد در قبال موضوعاتی که پیش زمینه اعتقادی دارند.

● **پرسش‌نامه‌های ابتدایی:** استفاده از پرسش‌نامه از جمله قدیمی‌ترین روشهای مطالعه روان‌شناسی مذهب به شمار می‌رود. در دهه‌های ۱۹۵۰ و ۱۹۶۰ در امریکا حدود ۴۶٪ مطالعات و تحقیقات در این زمینه به روش پرسش‌نامه اختصاص داشت. (کلاسنر، ۱۹۶۴). پرسش‌نامه به دو صورت انجام می‌پذیرد: کوتاه و بلند. در پرسش‌نامه کوتاه یکی دو سؤال مطرح می‌شود مانند: آیا به خدا و زندگی پس از مرگ ایمان دارید؟ چقدر به کلیسا می‌روید؟ استارباک^۳ و لیوبا^۴، جمعی از دانشمندان مشهور امریکایی را در رشته‌های مختلف به عنوان نمونه برگزید و با نوشتن نامه سؤالات فوق را از آنان پرسید و به تحقیق و مطالعه خود ادامه داد.

در پرسش‌نامه بلند ویژگیهای روان‌شناختی مختلف مورد سؤال واقع می‌شود. این پرسش‌نامه، از پرسش‌نامه کوتاه با ارزش‌تر است، زیرا تعداد سؤالات بیشتر است و در نتیجه اعتبار و پایایی آن بیشتر خواهد بود. (ولف، ۱۹۹۱).

● **آزمون ترستون:** چاو^۵ و ترستون^۶ با استفاده از روش پایایی دو نیمه‌ای و اسپیرمن چند پرسش‌نامه تنظیم کردند که برخی ۴۵ سؤال داشت و روان‌شناسان مذهبی در

1. Cook.

2. Seltis.

3. sturback.

4. Luba.

5. Chave, E.J.

6. Thurston, L.L.

پژوهشهای خود از آنها استفاده کرده‌اند. پرسش‌نامه‌های «مقیاس نگرش به خدا»^۱ و «نگرش به کتاب مقدس»^۲ آنها از آن جمله‌اند.

● **تحلیل عاملی و چند محوری یا یک محوری بودن عقاید مذهبی:** برخی با استفاده از تحلیل همبستگیهای موجود میان اجزاء یا ماده‌های یک پرسش‌نامه یا آزمون، ترکیب عاملی مواد را تعیین می‌کنند و با توجه به ضریب عاملی هر ماده می‌توان به نامگذاری عاملها و ترکیب عاملی یک مجموعه که در اصل پدیده‌های کمی و آماری هستند، پی برد. در مقابل، برخی معتقدند که مذهبی بودن، عاملی مشخص و یگانه در رفتار و اعتقادات آدمی است. ترستون دریافت که نشانه‌های رفتاری از قبیل شرکت در مراسم کلیسا، اعتقاد به خدا و انجام اعمال مربوط به روز یکشنبه با همدیگر تشکیل یک مجموعه روانی و اجتماعی رامی‌دهند که همان سنت‌گرایی یا مذهبی بودن است (ترستون ۱۹۳۴ به نقل از ولف، ۱۹۹۱).

● **آزمون آلپورت:** آلپورت (۱۹۵۰) جهت‌گیری مذهبی درونی و بیرونی را مورد سنجش قرارداد و پرسش‌نامه‌ای بیست ماده‌ای جهت آزمون تنظیم کرد. آلپورت، جهت‌گیری مذهبی درونی را چنین توضیح می‌دهد: این افراد انگیزه اصلی اعتقادات خود را به صورت انتزاعی از مذهب می‌دانند، نیازهای دیگر این افراد که در درجه دوم اهمیت است عقاید و مذهب آنها را تحت تأثیر قرار نمی‌دهد. بر آورده شدن این نیازها را هم در ضمن اعتقادات مذهبی ممکن می‌دانند. افراد مذهبی با این ویژگی سعی دارند که مذهب مورد اعتقاد خود را درونی سازند و آن را در زندگی خود به کمال برسانند و دستورهای مذهبی را هم هر چه کاملتر انجام دهند. اینها افرادی هستند که با الگوی رفتاری و اعتقادی مذهبشان زندگی می‌کنند (آلپورت وراس، ۱۹۶۷ به نقل از ولف، ۱۹۹۱). بر اساس نظریه آلپورت، مذهب درونی مذهبی فراگیر، درونی و دارای اصول سازمان یافته است. در حالی که مذهب بیرونی، امری خارجی و ابزاری است که برای ارضای نیازهای فرد از قبیل مقام و امنیت مورد استفاده قرار می‌گیرد. البته آلپورت تصور می‌کرد دو جهت‌گیری مختلف مذهبی در دو بعد متضاد یک پیوستار قرار می‌گیرند.

● **مدلهای چند بعدی آزمون باورها و رفتارهای مذهبی:** بسیاری از روان‌شناسان مذهبی

1. Scle. Of Atlitude Toward God.

2. Attitude Toward the Bible.

دیدگاه چند بعدی را در جهت‌گیری مذهبی تأیید می‌کنند. و ون هوگل^۱ سه جزء مهم را در مذهبی بودن تشخیص داد: (۱) جزء سنتی یا تاریخی^۲ که عمدتاً به حواس، تجسم ذهنی و حافظه بستگی دارد و در دوران کودکی ایجاد می‌شود. (۲) جزء عقلانی یا نظام‌مند^۳ که همراه با ایجاد توانمندی برای تفکر و اندیشه و توانایی برای مباحثه و تفکر انتزاعی به وجود می‌آید و دارنده آن، ویژگیهای منطقی و کلامی دارد. (۳) شهودی و ارادی^۴ که نمایانگر پختگی تجارب درونی و اعمال بیرونی است (ولف، ۱۹۹۱).

به نظر می‌رسد در جزء سوم، تلفیق ابعاد شهودی و ارادی به معنای اعمال خارجی چندان قابل توجیه نباشد و از این رو پرات^۵ طرح چهار عنصری ارائه کرده است: سنتی، عقلانی، عرفانی و عملی یا اخلاقی.

گلاک^۶ یک طرح پنج جزئی ارائه داده که بسط بیشتری دارد: مناسکی (آیین‌ها و اعمال مذهبی)، منطقی و عقلی (معرفت یا دانش مذهبی)، ایدئولوژیکی (التزام به باورهای مذهبی)، تجربی (ناظر به احساسهای مذهبی) و پیامدی یا کاربردی (تأثیر کلی مذهب بر زندگی) (ولف، ۱۹۹۱).

جدول: (۱) عناصر و جنبه‌های مختلف مذهب از نظر هوگل، گلاک و پرات

گلاک	پرات	هوگل
۱. مناسکی (اعمال مذهبی)	۱. سنتی	۱. سنتی - تاریخی
۲. منطقی و عقلی (دانش مذهبی)	۲. عقلانی	۲. عقلی-منطقی (کلامی)
۳. تجربی (احساسهای مذهبی)	۳. عرفانی	۳. شهودی - ارادی
۴. ایدئولوژیکی (التزام به باورهای مذهبی)	۴. عملی (اخلاقی)	
۵. پیامدی (کاربرد مذهب در زندگی)		

فالکنر^۷ و دیونگ^۸ با تعریف ابعاد پنجگانه گلاک به صورت عملیاتی، برای هر کدام چهار یا پنج سؤال در مقیاسهای جداگانه تنظیم کردند و با استفاده از روش مقیاس سازی

1. Von Hugel,	2. Treditional Or Historical.	
3. Rutiongl Or Sistemmatic.		4. Intuitive Or Volitinal.
5. Prott,	6. Fouldner,	7. Foulkner,
8. Dejung,		

تراکمی، همبستگی میان مقیاسها را از ۳۶٪ تا ۵۸٪ به دست آوردند. (ولف، ۱۹۹۱).

● **برخی روشهای دیگر:** از روش «تحلیل محتوا»^۱ برای بررسی محتوای آشکار پیامهای موجود در یک متن استفاده می‌کنند. کو^۲ از این روش جهت تحلیل محتوای ۱۱۰۰ دعا و سرود روحانی استفاده کرد تا عوامل خلق و خویی را در تجارب مذهبی شناسایی کند (براون، ۱۹۸۷).

«مطالعه بالینی فرد»^۳ روش دیگری است که برای مطالعه افرادی که شدیداً متعهد و ملتزم به مذهب هستند (مانند روحانیون) استفاده شده است. (باورز، ۱۹۶۸)

روش «فراتحلیل»^۴ مقالات و مطالعات منتشر شده در زمینه مذهب، جدیدترین روش مورد علاقه پژوهشگران است. مثلاً برای نشان دادن اینکه ایثارگری یکی از مهمترین مؤلفه‌های وابسته به جهت‌گیری درونی مذهبی است از این روش استفاده شده است؛ برگین^۵ نیز با استفاده از این روش نشان داد تأثیر مذهب بر تقویت بهداشت روانی بسیار زیاد است. هدف فراتحلیل شیوه‌ای برای ترکیب تحقیقات گذشته با استفاده از روشهای آماری است. گلاس (۱۹۷۷) فرا تحلیل را چنین توضیح می‌دهد: روی آوردی که به ادغام و ترکیب تحقیقات تحت عنوان «فراتحلیل» توجه دارد چیزی بیش از روشی برای تحلیل داده‌ها نیست که در آن داده‌های متعلق به تجارب افراد به صورت کمی خلاصه می‌شود... اصل اساسی و عملی در فرا تحلیل عبارت است از: ترکیب نتایج تحقیقات مختلف و متعدد و استخراج نتایج جدید و منسجم و حذف آنچه موجب سوگیری در نتایج نهایی است (دلاور، ۱۳۷۴). سنجش آیین‌ها و نمادهای مذهبی نیز روش ویژه‌ای است که به مراسم و اماکن مذهبی توجه دارد. گرفت^۶ و دیگران نشان دادند که مشارکت در مراسم مذهبی و عبادات (مانند نماز) نتایجی مانند روان درمانگری رسمی در پی دارد. تخلیه هیجانی و شرکت در مراسم جمعی مذهبی باعث کاهش تنش و رهایی از پریشانی‌های عاطفی می‌گردد. فضای روان شناختی اماکن مقدسه و معماری مذهبی (ساختار فیزیکی اماکن مقدسه)، سبب بروز تصویرپردازیهای ذهنی خاصی در افراد می‌گردد که بیانگر پیچیدگی نظام مفهومی اندیشه‌ها، باورها، ارزشها و احساسهاست. عبادتگاههای مذهبی هشیارانه برخی ارزشهای خاص را از طریق سبک معماری خود تقویت می‌کنند (لوین ۱۹۹۶ به نقل از جان بزرگی، ۱۳۷۸).

1. Content Analysis.

2. Coe,

3. Clinical Subject Study.

4. Meta - Analysis.

5. Bergin,

6. Griffith, E.E.H.

● **آزمونهای مذهبی در ایران:** علیرغم وجود فرهنگ قوی مذهبی در ایران، ابزار سنجش مذهبی قبل از انقلاب اسلامی سال ۱۳۵۷ بسیار اندک است که احتمالاً به علت توجه اندک به روان‌شناسی از بعد پژوهشی است.

I. پرسش‌نامه نگرش مذهبی توسط احمدی علوان آبادی (۱۳۵۲) ساخته شده و بر مبنای فرافکنی است. این پرسش‌نامه مشتمل بر بیست پرسش پرکردنی و پنج سؤال حکایت است.

II. پرسش‌نامه نگرش سنج مذهب که توسط گلریز (۱۳۵۳) تهیه شده و برداشتی از آزمون آلپورت است. دارای ۲۵ سؤال است و پایایی آن از طریق همبستگی با آزمون آلپورت ۸۰٪ به دست آمده است.

III. پرسش‌نامه خودشناسی و چارچوب مذهبی (اسلامی) - اجتماعی به وسیله جان بزرگی (۱۳۷۸) ارائه شده. منابع آن قرآن و نهج‌البلاغه است و دارای صد سؤال است. (چهل ماده آن مربوط به آزمون کتل و برای تشخیص اضطراب است). پایایی آن ۰/۷۷ از طریق آلفای کرونباخ به دست آمده و عامل‌گرایش به مذهب و عدم آن را می‌سنجد.

IV. مقیاس اندازه‌گیری نگرش مذهبی توسط خدایاری فرد و دیگران (۱۳۷۸) تهیه شده و دارای ۴۴ سؤال است. آلفای کرونباخ، پایایی آن را ۰/۹۶ نشان می‌دهد. این پرسش‌نامه نگرش مذهبی را در شش مقوله عبادات، اخلاقیات، اثر مذهب بر زندگی، مباحث اجتماعی، باورها و رابطه علم و دین می‌سنجد.

V. مقیاس جهت‌گیری مذهبی که به وسیله بهرامی (۱۳۷۸) ساخته شده و اعتبار آن با روش دو نیمه‌سازی گاتمن ۰/۹۱ گزارش شده است. این آزمون در نهایت با ۴۵ سؤال، موضوعاتی نظیر اعتقاد به خدا و روز جزا، اعتقاد به یاری نیازمندان و... در پنج مقوله رابطه انسان با خدا، با خویشتن، با دیگران، با دنیا و با آخرت ترسیم شده است. پرسشنامه‌های مذهبی دیگری نیز توسط جامعه‌شناسان تهیه شده که از آنها صرف‌نظر می‌کنیم.

۲) روش تحقیق

این تحقیق به طور کلی از نوع تحقیقات بنیادی (در مقابل تحقیقات کاربردی) است که هدف آن استخراج و اکتشاف دیدگاه اسلام درباره جهت‌گیری مذهبی است. در این بخش با روش کتابخانه‌ای اطلاعات مورد نیاز از منابع اسلامی (قرآن و روایات معتبر)

گردآوری می شود.

در تقسیم بندی دیگر می توان روش تحقیق در این پژوهش را از نوع «توصیفی»^۱ (در مقابل روش تحقیق تاریخی، تجربی، علمی و...) دانست که با استفاده از منابع معتبر اسلام (قرآن و احادیث)، آموزه های اسلام در مورد موضوع جهت گیری مذهبی و خصوصیات لازم برای یک فرد مؤمن و دیندار به صورت توصیفی جمع آوری، دسته بندی و تلفیق شده است.

از آنجا که محصول نهایی این پژوهش، تهیه و ارائه یک پرسش نامه یا آزمون جهت گیری مذهبی است که مستلزم ارزیابی اعتبار و پایایی آن به صورت میدانی است، می توانیم روش تحقیق در بخش دوم پژوهش را «زمینه یابی»^۲ یا روش تحقیق پیمایشی بدانیم. «تحقیق زمینه یابی به منظور کشف داده ها یا اطلاعاتی به کار برده می شود که از طریق آنها می توان روابط بین متغیرها را مورد بحث و بررسی قرار داد... تحقیق زمینه یابی غالباً زمانی به کار برده می شود که محقق قصد جمع آوری اطلاعاتی، نظیر درصد افرادی که موافق یا مخالف یک عقیده مشخص هستند، را دارد... در روش های زمینه یابی برای جمع آوری اطلاعات از کلیه آزمودنی های یک نمونه، از ابزار جمع آوری اطلاعات (مصاحبه یا پرسشنامه) استفاده می شود» (دلاور، ۱۳۷۳).

هرچند در این پژوهش هدف کشف رابطه میان متغیرها نیست، اما برای اعتباریابی پرسش نامه باید تقریباً تمام مراحل روش زمینه یابی را انجام دهیم. یعنی پس از تدوین پرسش نامه، ابتدا در یک نمونه جمعیتی محدود، پرسش نامه را پیش آزمون کنیم و سپس بعد از انجام اصلاحات، آن را در نمونه وسیع تری اجرا کرده و داده های تحقیق را تحلیل و ارزیابی کنیم.

۲-۱) جامعه آماری: در این تحقیق، جامعه آماری، دانشجویان دانشکده های علوم تربیتی و زبان در مقطع کارشناسی دانشگاه تهران و دانشجوین مقطع کارشناسی دانشگاه آزاد تهران واحد شمال و طلاب سال های اول تا ششم حوزه علمیه قم است. که در سال تحصیلی ۸۰-۱۳۷۹ در این مراکز علمی مشغول به تحصیل بودند.^۳

۲-۲) گروه های نمونه: با توجه به آنکه هدف اصلی پژوهش، ارزیابی پایایی و اعتبار آزمون به صورت عملی و میدانی است، تمرکز بیشتر در مورد استخراج همسانی درونی

1.Descriptive.

2.Survey.

۳. از این جامعه آماری به اختصار با عناوین دانشگاه تهران، دانشگاه آزاد و حوزه علمیه قم یاد می کنیم.

آزمون به وسیله ضریب آلفای کرونباخ و نیز مقایسه گروه‌های حوزوی و دانشگاهی برای بررسی اعتبار آزمون بوده است. بر این اساس گروه‌های نمونه به صورت تصادفی از دانشگاه تهران (دانشکده‌های علوم تربیتی و زبان)، دانشگاه آزاد (واحد تهران شمال) و طلاب حوزه علمیه قم (سه مدرسه) انتخاب شده‌اند. شایان ذکر است که در این پژوهش صرفاً ساخت آزمون مورد نظر است و هنجاریابی آن در سطوح مختلف می‌تواند به عنوان مراحل بعدی پژوهش در نظر گرفته شود.

۲-۳) تدوین پرسشنامه: پس از جمع‌آوری اطلاعات و مواد خام مورد نیاز و بررسی و دسته‌بندی آنها، مراحل ذیل جهت تدوین پرسشنامه به صورت علمی طی شد:

I. تهیه مقولات: با نگاهی به کارهای گذشته و آزمونهای مذهبی، مهمترین و مشهورترین مقوله بندی‌های مذهب از هوگل، پرات و گلاک است که در این بین ابعاد پنجگانه گلاک (مناسکی، عقلی، تجربی، ایدئولوژیکی و پیامدی) کاملتر از موارد دیگر است، لیکن به جهت عدم جامعیت آن (ابعاد اخلاقی را در بر نمی‌گیرد) و تداخل برخی ابعاد (مانند ایدئولوژیکی و پیامدی)، از این طبقه بندی صرف نظر کردیم. با توجه به آزمونهای مذهبی داخلی (متناسب با اسلام و فرهنگ بومی) و بویژه با عنایت به آموزه‌های اسلام، به نظر می‌رسد، مقولات دهگانه تا حدی می‌تواند مقصود مورد نظر را تأمین کند. این مقولات از حرف A تا J مشخص و از یکدیگر متمایز شده‌اند:

A	۱. رابطه انسان و دین به طور کلی
B	۲. مقوله رابطه انسان و خدا
C	۳. رابطه انسان و آخرت
D	۴. اولیای دین
E	۵. اخلاق فردی
F	۶. روابط اجتماعی
G	۷. معیشت
H	۸. خانواده
I	۹. ابعاد جسمی
J	۱۰. انسان و طبیعت

II. تهیه سؤالات هر مقوله: با توجه به منابع اسلامی (آیات و روایات) و با عنایت به اینکه هر یک از مقولات به طور تقریبی چه وزنی از جهت‌گیری مذهبی و دینداری را در

منابع اسلامی به خود اختصاص می دهد تعداد سؤالاتی از ۵ تا ۱۷ ماده برای هر یک از مقولات تدوین شد و مجموعاً ۹۰ ماده حاصل گشت.

III. تدوین پرسش نامه نود سؤالی: در این مرحله با ترکیب تصادفی سؤالات و درهم ریختن آنها، در مجموع، یک پرسشنامه نود سؤالی تهیه شد ضمناً هر سؤال به صورت چهارگزینه‌ای از کاملاً موافقم تا کاملاً مخالفم در پاسخنامه درج شده است.

IV. ارزیابی اعتبار محتوا: به منظور بررسی اعتبار محتوای پرسش نامه و اینکه آیا این پرسش نامه یا آزمون نمونه‌های معرف از حوزه رفتار مورد نظر (جهت‌گیری مذهبی اسلامی) را در بر می‌گیرد و از جامعیت لازم برخوردار است یا نه؟ پرسش نامه را به همراه یک برگه نظر سنجی چهارگزینه‌ای برای ده مقوله به صورت جداگانه و یک سؤال کلی برای سنجش کلی پرسشنامه، برای پانزده نفر از کارشناسان مباحث اسلام (اساتید حوزه علمیه قم) فرستاده شد که اعتبار محتوایی آن در حدود ۰/۷۷۵ ارزیابی گردید.

V. پرسش نامه هفتاد سؤالی: پس از بررسی پایایی پرسش نامه نود سؤالی به وسیله ضریب آلفای کرونباخ در یک نمونه ۱۷۵ نفری از طلاب و دانشجویان، تعدادی از سؤالات حذف گردید و در نهایت یک پرسش نامه هفتاد سؤالی به وجود آمد که جهت‌گیری مذهبی را در دو مقوله کلی عقاید - مناسک و اخلاقیات می‌سنجد.

تعدادی از سؤالات پرسشنامه نهایی بدین قرار است:

۱. من راه خوشبختی و سعادت خود را فقط در دین می‌جویم.
۲. همیشه نسبت به وعده‌ها و قولهایی که می‌دهم پای‌بندم.
۳. لزومی ندارد همسر مورد انتخاب من حتماً مذهبی باشد.
۴. دین باعث گسترش خرافات در ذهن انسان می‌شود.
۵. نسبت به حیات پس از مرگ تردید دارم.
۶. در صورتی که مسافر یا مریض نباشم، در ماه رمضان روزه می‌گیرم.

۳) تجزیه و تحلیل آماری

۳-۱) توصیف داده‌ها: میانگین، انحراف استاندارد و سایر مشخصات نمرات عامل (R_1) ، (R_2) و (R) برای سه گروه اصلی (حوزه علمیه قم، دانشگاه تهران و دانشگاه آزاد تهران - شمال) در جدول زیر مشخص شده است:

جدول ۲) توصیف داده‌های آماری به تفکیک گروهها

گروهها	ویژگیها	عامل R۱	عامل R۲	عامل R
حوزه علمیه قم	تعداد	۹۹	۱۰۷	۸۸
	میانگین	۱۴۹/۲۳	۷۸/۹۵	۲۲۸/۴۴
	انحراف استاندارد	۱۰/۴۱	۸/۰۶	۱۶/۶۳
	حداقل	۷۲	۵۵	۱۲۷
	حداکثر	۱۶۱	۹۶	۲۵۵
	واریانس	۱۰۸/۳۸	۶۵/۰۸	۲۷۶/۸۰
دانشگاه تهران	تعداد	۱۲۱	۱۲۹	۱۰۹
	میانگین	۱۳۱/۹۵	۷۸/۲۷	۲۰۹/۷۸
	انحراف استاندارد	۱۸/۵۷	۸/۶۲	۲۳/۱۷
	حداقل	۸۳	۵۴	۱۴۶
	حداکثر	۱۶۲	۹۸	۲۵۷
	واریانس	۳۵۴/۰۹	۷۴/۳۲	۵۶۲/۳۳
دانشگاه آزاد	تعداد	۸۲	۸۵	۷۵
	میانگین	۱۲۵/۹۵	۷۶/۵۰	۲۰۳/۴۰
	انحراف استاندارد	۲۲/۵۹	۹/۰۶	۲۷/۰۹
	حداقل	۵۴	۵۴	۱۱۸
	حداکثر	۱۶۲	۹۳	۲۵۵
	واریانس	۵۱۰	۸۲/۰۸	۷۳۴/۲۷
مجموع	تعداد	۳۰۲	۳۲۱	۲۷۲
	میانگین	۱۳۵/۸۹	۸۷/۰۳	۲۱۴/۰۶
	انحراف استاندارد	۲۰/۰۹	۸/۵۸	۲۴/۸۸
	حداقل	۵۴	۵۴	۱۱۸
	حداکثر	۱۶۲	۹۸	۲۵۷
	واریانس	۴۰۳	۷۳/۷۶	۶۱۹/۴۳

نتایج مندرج در جدول ۲ در مورد عامل (R_۱) (عقاید - مناسک) نشان می‌دهد که گروه حوزه علمیه بالاترین نمرات و گروه دانشگاه آزاد پایین‌ترین نمرات را به دست آورده است. (به ترتیب ۲۳/۱۴۹، ۹۵/۱۳۱ و ۵۹/۱۲۵). به دلیل متغیر بودن حجم نمونه سه گروه، مقایسه انحراف استاندارد و واریانس سه گروه امکان‌پذیر نیست.

در مورد عامل (R_۲) (اخلاق) میانگین نمرات در سه گروه بسیار نزدیک به هم است (به ترتیب ۷۸/۹۵، ۷۸/۲۵ و ۷۶/۵۰). انحراف استاندارد سه گروه نیز نزدیک به هم (۸/۰۶، ۸/۶۲ و ۹/۰۶) است، اما واریانس آنها از حوزه علمیه کمترین مقدار و دانشگاه آزاد بالاترین مقدار است (به ترتیب ۰۸/۶۵، ۳۲/۷۴ و ۰۸/۸۲). به طور احتمالی می‌توان گفت پراکنندگی نمرات نیز همین ترتیب را دارد، اما به دلیل تفاوت حجم نمونه‌ها نمی‌توان قضاوت قاطع کرد.

در مورد عامل (R) (جهت‌گیری مذهبی اسلامی) میانگین نمرات گروه حوزه علمیه بالاترین مقدار و دانشگاه آزاد پایین‌ترین مقدار است (به ترتیب ۴۴/۲۲۸، ۷۸/۲۰۹ و ۴۰/۲۰۳).

در مورد پراکنندگی نیز علی‌رغم اختلاف حجم نمونه‌ها، به دلیل تفاوت قابل ملاحظه میان انحراف استاندارد سه گروه (۱۶/۶۳، ۲۳/۷۱ و ۲۷/۰۹) و واریانسهای سه گروه (۲۷۶/۸، ۵۶۲/۳ و ۷۳۴/۲) می‌توان گفت پراکنندگی نمرات جهت‌گیری مذهبی در گروه نمونه حوزه علمیه کمتر از دانشگاه تهران و هر دو کمتر از دانشگاه آزاد تهران - شمال است. قضاوت دقیق‌تر پس از تحلیل نتایج روشن خواهد شد.

۲-۳) بررسی اعتبار آزمون: برای بررسی اعتبار آزمون، از اعتبار سازه استفاده شده است. اعتبار سازه در این جا بیانگر این است که آزمون بتواند تفاوت بین گروهها را نشان دهد و آنها را از هم متمایز سازد. به این منظور میانگین نمرات آزمودنی‌ها را در سه گروه مستقل (حوزه علمیه قم، دانشگاه تهران و دانشگاه آزاد) در مورد هر یک از عاملهای (R_۱)، (R_۲) و (R) با هم مقایسه شد. در این جا از روش تحلیل واریانس یک طرفه استفاده شده است. نتایج در جدول ۳ آمده است:

جدول ۳) تحلیل واریانس یکطرفه برای سه گروه نمونه

معناداری	نسبت F	میانگین مجذورات	مجموع مجذورات	درجه آزادی	منبع	عوامل
۰/۰۰۰	۴۵/۱۲۲	۱۴۰۹۰/۲۲ ۳۱۲/۲۶	۲۸۱۸۰/۴۴ ۶۳۳۶۸/۱۶ ۱۲۱۵۸۴/۶۱	۲ ۲۹۹ ۳۰۱	بین گروهها درون گروهها مجموع	R _۱
۰/۱۳۴	۲/۰۲۴	۱۴۸/۳۲ ۷۳/۲۹	۲۹۶/۶۵۶ ۲۳۳۰۷/۹۶ ۲۳۶۰۴/۶۱	۲ ۳۱۸ ۳۲۰	بین گروهها درون گروهها مجموع	R _۲
۰/۰۰۰	۲۷/۷۵۶	۱۴۳۵۸/۰۳ ۲۷/۷۵۶	۲۸۷۱۶/۰۷ ۱۳۹۱۴۹/۸۶ ۱۶۷۸۶۵/۹۴	۲ ۲۶۹ ۲۷۱	بین گروهها درون گروهها مجموع	R

همان‌طور که جدول نشان می‌دهد، در مورد عامل (R_۱) هر سه گروه، دو به دو، تفاوت معنادار دارند (در سطح معناداری ($\alpha = 0/000$). در مورد عامل (R_۲) تفاوت معناداری مشاهده نمی‌شود (حتی در سطح معناداری ($\alpha > 0/05$). در مورد عامل (R) نیز تفاوت معنادار وجود دارد (در سطح معناداری ($\alpha = 0/000$).
برای تفکیک معناداری سه گروه به صورت متمایز از آزمون مقایسه‌های چندگانه شفه استفاده می‌کنیم. نتایج در جدول ۴ آمده است.

جدول ۴) مقایسه‌های چندگانه شفه

عوامل	مقایسه گروهها	تفاوت میانگین	خطای استاندارد	معنی داری	تفاوت میانگین	
					در سطوح پائین	در سطوح بالا
R _۱	2, 1	۱۷/۲۷۳	۲/۳۹۴	۰/۰۰۰	۱۱/۳۸۲	۲۳/۱۶۴
	3, 1	۲۳/۶۳۴	۲/۶۳۸	۰/۰۰۰	۱۷/۱۴۳	۳۰/۱۲۶
	3, 2	۳/۳۶۱	۲/۵۲۷	۰/۰۴۴	۰/۱۴۳	۱۲/۵۷۹
R _۲	2, 1	۰/۶۷۴	۱/۱۱۹	۰/۸۳۴	۲/۰۷۸	۳/۴۲۷
	3, 1	۲/۴۴۷	۱/۲۴۳	۰/۱۴۶	۰/۶۱۱	۵/۵۰۶
	3, 2	۱/۷۷۳	۱/۱۹۶	۰/۳۳۴	۱/۱۶۸	۴/۷۱۴
R	2, 1	۱۸/۶۵۴	۳/۲۵۹	۰/۰۰۰	۱۰/۶۳۱	۲۶/۶۷۷
	3, 1	۲۵/۰۴۳	۳/۵۷۴	۰/۰۰۰	۱۶/۲۴۵	۳۳/۸۴۱
	3, 2	۶/۳۸۹	۳/۴۱۲	۰/۱۷۵	۲/۰۰۹	۱۴/۷۸۷

1 حوزه علمیه قم، 2 دانشگاه تهران، 3 دانشگاه آزاد تهران - شمال.

در مورد (R_۱) (عقاید - مناسک) میان هر سه گروه، دو به دو، تفاوت معنا دار وجود دارد (در سطح معنا داری (ضریب آلفا معادل ۰/۰۰۰) و (ضریب آلفا معادل ۰/۰۴۴) در مورد (R_۲) (اخلاق) هیچ گونه تفاوت معنا دار مشاهده نمی شود (ضریب آلفا بزرگتر از ۰/۰۵). در مورد (R) (جهت‌گیری مذهبی اسلامی) در میان گروه‌های ۱ و ۲ (حوزه و دانشگاه تهران)، همچنین ۲ و ۳ (حوزه و دانشگاه آزاد) تفاوت معنا دار وجود دارد. اما میان گروه‌های ۲ و ۳ (دانشگاه تهران و دانشگاه آزاد) تفاوت معنا دار مشاهده نمی شود (ضریب آلفا بزرگتر از ۰/۰۵).

۳-۳) پاسخ به سؤال اصلی پژوهش. سؤال: آیا می‌توان آزمونی (پرسشنامه‌ای) که حائز شرایط علمی یک مقیاس روان‌شناختی است و جهت‌گیری مذهبی اسلامی افراد را می‌سنجد، ارائه کرد؟

یافته‌های سه گانه پژوهش، به این سؤال پاسخ مثبت می‌دهند:

۱. نتایج نظرات کارشناسان اسلامی اعتبار محتوای مقیاس را ثابت می‌کند (میانگین نمرات کارشناسان به پرسشنامه به صورت درصدی = ۰/۷۷۵).
۲. پایایی آزمون به وسیله آلفای کرونباخ برای مقیاس R_۱ (عقاید - مناسک) در حد بالا (ضریب آلفا معادل ۰/۹۴۷) و برای مقیاس R_۲ (اخلاق) در حد خوب (ضریب آلفا معادل ۰/۷۹۳) به دست آمد و از مجموع این دو مقیاس، آزمون R (جهت‌گیری مذهبی اسلامی) که مقولات عقاید، مناسک و اخلاق مبتنی بر دیدگاه‌های اسلامی را می‌سنجد به دست می‌آید.
۳. اعتبار سازه مبتنی بر ایجاد تفاوت معنا دار میان گروه‌هایی است که در مورد این ملاک خاص باید متفاوت باشند. از آنجا که شواهد بیرونی، تفاوت میان طلاب و دانشجویان را در زمینه جهت‌گیری مذهبی اسلامی نشان می‌دهد؛ جدول ۳ (تحلیل واریانس یک طرفه) و جدول ۴ (مقایسه‌های چندگانه شفه) اعتبار سازه را تأیید می‌کند. در مورد عامل R_۱ (عقاید - مناسک) تفاوت میان طلاب حوزه علمیه قم با دانشجویان دانشگاه تهران و همچنین با دانشجویان دانشگاه آزاد معنا دار است (ضریب آلفا معادل ۰/۰۰۰). در مورد R (جهت‌گیری مذهبی اسلامی) نیز تفاوت میان طلاب حوزه علمیه قم با دانشجویان دانشگاه تهران و همچنین با دانشجویان دانشگاه آزاد معنا دار است. (ضریب آلفا معادل ۰/۰۰۰).

بنابراین پاسخ سؤال اصلی پژوهش مثبت است و اعتبار و پایایی آزمون نشانه آن است که حائز شرایط علمی یک مقیاس روان‌شناختی است.

۳-۴) **تفسیر نتایج:** همان‌طور که در تحلیل نتایج اشاره شد، جهت‌گیری مذهبی اسلامی طلاب (به ویژه در بخش عقاید - مناسک) بالاتر از دانشجویان گزارش شده است. در تفسیر روان‌شناختی این تفاوت به چند موضوع می‌توان اشاره کرد: الف) از نظر انگیزشی، طلاب به ویژه در سالهای اولیه تحصیل با انگیزه خاص فراگیری اصول دینداری به محیط حوزه وارد می‌شوند و البته مطابق نظریه میدانی لوین،^۱ رفتار (و همچنین باورها و بازخوردها) به واسطه میدانی که در آن وجود دارد شکل می‌گیرد. (خدایناهی، ۱۳۷۶).

ب) مطابق نظریه یادگیری اجتماعی باندورا،^۲ طلاب بیشتر در معرض مشاهده، تقلید و الگوگیری از رفتارها و افرادی هستند که از نظر جهت‌گیری مذهبی و دینداری در سطح بالاتری قرار دارند. (همان).

ج) برخی از پدیدار شناسان دینی مانند دیلتای، دین پژوهی را مشغله‌ای می‌دانند که به رشد دینی پژوهشگر هم مدد می‌رساند (خرمشاهی، ۱۳۷۲). از این رو اگر حوزه علمیه و محل تحصیل طلاب را محل پژوهشهای دینی بدانیم، می‌توانیم بگوییم همین امر در شرایط مساوی به دینداری بیشتر طلاب می‌انجامد.

1.Lewin, k.

2.Bandura, A.

منابع فارسی

- آذربایجانی، مسعود (۱۳۷۵)، انسان مطلوب از دیدگاه اسلام و روان‌شناسی، مجله حوزه و دانشگاه، ش ۹، قم: پژوهشکده حوزه و دانشگاه.
- احمدی علوان آبادی، احمد (۱۳۵۲)، مقایسه‌ای در طرز فکر مذهبی کلاسه‌های سوم و دبیرستانهای اسلامی و غیراسلامی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تهران.
- الیاده، میرچا (۱۳۷۲)، رساله در تاریخ ادیان، ترجمه جلال ستاری، تهران: سروش.
- الیان، میرچا (۱۳۷۴)، فرهنگ و دین، ترجمه زیر نظر بهاء‌الدین خرمشاهی، تهران: طرح نو.
- بهرامی احسان، هادی (۱۳۷۸)، بررسی مؤلفه‌های بنیادین سازش‌یافتگی در آزادگان ایرانی، پایان‌نامه دکتری روان‌شناسی تربیت مدرس تهران.
- پترسون، م. و دیگران (۱۳۷۶)، عقل و اعتقاد دینی، درآمدی بر فلسفه دین، ترجمه احمد نراقی و ابراهیم سلطانی، تهران: طرح نو.
- جان‌بزرگی، مسعود (۱۳۷۸)، بررسی اثربخشی روان درمانگری کوتاه‌مدت...، پایان‌نامه دکتری روان‌شناسی، تهران: تربیت مدرس.
- خداپناهی، محمدکریم (۱۳۷۶)، انگیزش و هیجان، تهران: سمت.
- خدایاری فرد، محمد و دیگران (۱۳۷۸)، تهیه مقیاس اندازه‌گیری اعتقادات و نگرش مذهبی دانشجویان دانشگاه صنعتی شریف، تهران: دانشگاه صنعتی شریف.
- خرمشاهی، بهاء‌الدین (۱۳۷۲)، دین‌پژوهی، دفتر اول، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- دلاور، علی (۱۳۷۳)، روشهای تحقیق در روان‌شناسی و علوم تربیتی، چاپ نهم، تهران: انتشارات پیام نور.
- گلریز، گلشن (۱۳۵۳)، پژوهشی برای تهیه نگرش مذهبی و رابطه بین نگرش مذهبی با سایر بازخورد، پایان‌نامه کارشناسی روان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران.

- مای‌لی، ر. (۱۳۶۸)، ساخت، پدیدآیی و تحول شخصیت، محمود منصور، تهران: دانشگاه تهران.

- مجله نقد و نظر (۱۳۷۴)، ش ۲، قم: دفتر تبلیغات اسلامی.

- مشکور، محمدجواد (۱۳۷۷)، خلاصه ادیان در تاریخ دینهای بزرگ، چاپ ششم، تهران: انتشارات شرق.

- مطهری، مرتضی (۱۳۶۹)، مجموعه آثار، ۱۵ ج، قم: صدرا.

- مطهری، مرتضی، مقدمه‌ای بر جهان‌بینی اسلامی، قم: دفتر انتشارات اسلامی [بی تا].

- هیوم، ر. ا. (۱۳۶۹)، ادیان زنده جهان، ترجمه عبدالرحیم گواهی، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.

منابع انگلیسی

Maddi, S. N. (1989), Personality theories a Comprative Analysis, 5thE, the Dorsey Press, V. S. A.

Allport, G. W. (1937), Personality; A Psychological Interpretation, New York, Henry Holt.

Wulf, D. M. (1991), Psychology of Religion, New York, John Wiley.